

УДК 811.161.2

Т. М. Миколенко,

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

КОГНІТИВНА СТРУКТУРА АУДІАЛЬНИХ ПОРІВНЯНЬ

У статті проаналізовано структуру порівнянь зі звуковим компонентом. Виявлено типові й нетипові моделі аудіальних порівнянь. Установлено систему об'єктів та еталонів аудіальних порівнянь на матеріалі творів Гр. Тютюнника, І. Франка, Вл. Шевчука.

Ключові слова: порівняння, порівняння зі звуковим компонентом, когнітивна структура порівняння, моделі порівнянь зі звуковим компонентом.

STRUCTURE OF COMPARISONS WITH THE SOUND COMPONENT

In the Ukrainian linguistics, there are still not enough researches in which it would be carried out the structural-semantic description of art comparisons and their semantical-grammatical models were investigated, dictionaries of art comparisons, dictionaries of comparisons of a certain era haven't been yet concluded. It has caused the objective of the article, that consists in the establishment of a semantic typology of comparisons with the sound component based on the material of the prosaic art text and creation of a complex model of comparison.

The problem of semantical-grammatical modeling of art comparisons with the sound component is analyzed in the article. The typical and atypical models of audio comparisons are defined. The system of objects and standards of audio comparisons, as exemplified in the works of H. Tuutyunyyk, I. Franko. V. Shevchuk are established.

Research results:

1) the sound phenomena are active components of the structure of the prosaic text; 2) low frequency of using of the «sound is not a sound» model demonstrates that right-hand components of comparisons don't go beyond sound analogies; 3) the basis of the system of objects of sound comparisons are the sounds, made by the person; 4) except a human voice, the system of objects of comparison is explicated (we give behind recession of a quantitative index) sounds of objects of fauna (animals, birds, insects), sounds of objects of inanimate nature, sounds of artifacts; 5) the material demonstrates the general anthropomorphic orientation of language creativity and speech activity and that way, that the voice of the person correlates with a long number of sound standards of comparison; 6) system of standards of sound comparisons created by (we give behind recession of a quantitative index) the voices of people, voices of objects of fauna, sounds of inanimate nature; sounds of artifacts, abstract concepts; 7) the typical, for an audio comparison was a «voice of the person – a voice of object of fauna» model.

Key words: *comparison, audio comparison, cognitive structure of comparison, models of comparisons with the sound component.*

КОГНИТИВНАЯ СТРУКТУРА АУДИАЛЬНЫХ СРАВНЕНИЙ

В работе сделана попытка проанализировать структуру сравнений с аудиальным компонентом. Определены типичные и нетипичные модели аудиальных сравнений. Установлена система объектов и эталонов аудиальных сравнений на материале произведений Гр. Тютюнника, И. Франка, Вл. Шевчука.

Ключевые слова: *сравнение, аудиальное сравнение, когнитивная структура сравнения, модели сравнений с аудиальным компонентом.*

Порівняння є одним із традиційних, активно апробованих у мовознавстві засобів, що вивчається в структурно-граматичному (М. Заборна, Л. Козловська, І. Кучеренко, Л. Прокопчук), системно-образному (І. Ковальчук), прагматичному (Л. М'яснянкіна, А. Романченко), функціонально-семантичному (Н. Шаповалова, О. Щепка) та багатьох інших аспектах. В останні десятиліття зріс інтерес до когнітивних аспектів порівняльної діяльності, що визнається однією з констант пізнавального процесу. Лінгвісти осмислюють і синкретизують логічні і психологічні аспекти порівняльного акту (О. Грипас), порівняльний зворот є плідним матеріалом для дослідження когнітивних ознак, якими сформовано зміст провідних концептів української мови (К. Мізін, О. Левченко, Т. Павлюк). Відтак очевидними є процеси розширення аналітичних овидів теорії порівняння і її міждисциплінарне спрямування.

Нині переважають узагальнені моделі аналізу порівнянь, що, безперечно, є основоположними і максимально достовірними з огляду на величезну кількість опрацьованого матеріалу і глибину проведеної роботи (Ю. Маковецька-Гудзь, Л. Голоух, Т. Павлюк та ін.). Безсумнівна результативність такої методики супроводжується певними аспектами, пов'язаними з акцентуванням номінативної площини порівнянь, зокрема, увагу дослідників привертають в основному порівняння як статичні структури, специфіка ж процесів, зумовлених існуванням ситуативних [2, с. 12], динамічних порівняльних ситуацій, заґрунтованих у зіставленні окремих цілісних картин буття, рухової, звукової, фізичної активності тощо, залишається ще недостатньо виявленою. Серед проблемних, на нашу думку, тематичних груп порівняльних конструкцій високоінформативними є порівняння, утворені на зіставленні звукових явищ, тому метою статті є встановлення моделей порівнянь зі звуковим компонентом. Мета статті зумовлює розв'язання окремих завдань: виявити систему об'єктів порівняльних конструкцій, установити систему еталонів порівняльних конструкцій, визначити типові і нетипові моделі порівняльних аудіальних конструкцій. Матеріалом для аналізу послуговували прозові твори Гр. Тютюнника, І. Франка, Вл. Шевчука.

Порівняння як мовна конструкція відображає один із способів осмислення людиною макрокосму і об'єктивує цей процес у логічних формах об'єкта порівняння (те, що порівнюють), еталона порівняння (те, з чим порівнюють) і основи порівняння (ознаки або системи ознак, за якими відбувається порівняння). Наріжним каменем синоптичної архітектури порівнянь виступає семантико-граматична приналежність об'єктів зіставлення до певного семантичного поля. У результаті різнобічного аналізу було встановлено ієрархію концептів, відображених у масиві порівнянь, та спільні для людського соціуму вершинні поняттєві сфери – «Людина», «Природа», «Суспільство», «Абстрактні поняття», що отримують конкретизацію у видових варіантах «Доросла людина», «Жінка», «Дитина», «Тварини», «Рослини» тощо [3, с. 210]. У результаті структурної взаємодії певних конкретних об'єктів, приналежних до семантичних груп, формуються основні моделі, які рефлектують процес зіставлення у формі закономірностей: «людина – людина», «людина – тварина», «людина – природа», «людина – предмет», «явище природи – явище природи» та багато інших (75 за результатом аналізу Ю. Маковецької [3, с. 210]), що можуть подібноватися залежно від семантичного наповнення компонентів порівняльного акту.

Порівняти можна будь-які два предмети, але тільки тоді, коли їм властива якась спільна ознака або ознаки. Класифікацію звукових явищ заґрунтовано в процесах їх об'єктивації і уречевлення, тому загальна модель семантичного поєднання компонентів порівняння потребує кореляції відповідно до семантики звукових мовних об'єктивацій. Специфіка звукового процесу зумовлює актуалізацію в ролі опорного компонента модельної архітектоніки критерій «джерело звучання», за яким виділяють: 1) людські звуки; 2) звуки живої природи (тварин, птахів); 3) звуки неживої природи й артефактів [1, с. 17]. Л. І. Мяснянкіна [4, с. 12] оперує такими «семантичними типами» в царині звуків як «звук – звук», «звук – предмет», «звук – явище природи», «звук – тварина», «звук – орографія», «звук – вогонь», «звук – запах». Загалом погоджуючись з загальними висновками авторки, все ж зауважимо, що аналізований нами матеріал дає підстави певним чином модифікувати моделі звукового порівняння.

Відповідно до критерію «джерело походження», що використовується як засадничий компонент структурування порівняльної моделі, розрізняємо: 1) людські голоси; 2) голоси об'єктів живої природи (тварин, птахів, комах, земноводних); 3) звуки об'єктів неживої природи; 4) звуки артефактів; 5) абстрактні звукові явища.

Звукова палітра в системі компаративних конструкцій надзвичайно широка, проте модифікаційно її компоненти утворюють два розряди. У першому з них зіставлено звукові явища, що утворюють загальну модель «звуки – звуки». У другому звукові явища ототожнено з явищами іншого виду, що дає підстави для виділення моделей «звуки – не звуки» і «не звуки – звуки».

Кількісний аналіз свідчить про абсолютну перевагу порівнянь першого розряду, серед яких виділяємо часткові моделі:

1) «голос людини – голос об'єкта фауни». Основним об'єктом порівняння звукового вияву є звук, об'єктивований як цілісний якісний процес або певна якісна ознака звукового явища. Еталонами порівнянь в основному виступають звуки диких тварин, птахів, зокрема: вовка: *А коли це сталося, паньматка в розпачі кинулася до танка і, звівши лице до неба, за-*

вила, **як вовчиця**, пересипаючи доладно те виття зойками, стогонами, прихлипами та іншими традиційними прикрасами сільських голосів [10]. Зрідка люди починають бути подібними у способі вимови, характері голосу (а відтак і характеру взагалі) на домашніх тварин, зокрема, на собаку: *Не ставало повітря, тож розтулив рота і хекав, як загнаний пес* [7]; коня: *Вони притихли, доки він проїхав, а потім з гиканням та іржанням понеслися по дорозі, вибасовуючи та прикевкуючи, як справжні жеребчики* [5]; вола: *На світанку Інокентій, пригнавши на Бєєву гору пасти биків, побачив молоду пару, що спала в котичі; довго стояв, сотучи, як віл біля води* [5] тощо.

Здавна добре відомими для людей були птахи, особливо ті, які живуть близько до людської оселі, чимось значимі для людини, зокрема: птах загалом: – *На!* – *сказало коротко й засміялося, а швидше зацвірінчало, мов пташка* [7]; галка: *Діти у гру якусь гралися, кричали, наче галченята, – всі ошатно вдяжені, і ні в кого не скимліла знічено душа* [9]; гусак, орел, шуліка: *На те чорний вершиник на чорному коні чи загелотав, як гусак, чи заквичав, мов хижий птах, орел чи шуліка* [10]; ворона тощо.

Зрідка голос людини порівнюється зі звуками, що видають земноводні та комахи: – *Воно то відкрилося, – тонко сюрлюкнула, як жаба, Гапка* [10], *Сон про неї був простіший: їй приснилося, що вже почався учбовий рік і вона стоїть у гудливому, як вулик, класі* [7].

При зіставленні голосу людини і тварини може актуалізуватися якісна характеристика голосу людини: *Стара сьогодні прокинулася удосвіта, і ще тільки Галя надягала на себе ясно синє плаття, коли в глибині дому пролунав різкий, гортанний, як погук ворони, крик* [7]. Частою в художніх творах експліковано варіант указаної моделі, коли голос людини зіставляється не із звичним, усім добре відомим голосом тварини, а зі звуками, які тварина видає в певній, нетривіальній ситуації: *Він аж скрикнув, як звір, що викликає ворога на герць* [7], *Сень повапно сягнув до неї і почав виніматти порядно поскладані пачки банкнотів. В тій хвилі з грудей Іцка перший раз відбувся якийсь глухий, глибокий звук, мов послідне стогнання підрізаного вола* [6];

2) «голос людини – голос людини в певній ситуації»: *Я закричав, як кричать катовані, і від того крику пошипалося з дубів засохле листя* [9], *Там чути: десь в шинку рінники хриплими голосами пісні доспівують, там знов пси гавкають, з-під Діла, від церкви долітає, мов зойк конаючого, сторожєєве «острожеє з огнем!»... [6], Мелеш ти, Панасе, як з блекоти вискочив, – подав свій голос Охрім* [5].

До цієї ж моделі відносимо зіставлення результатів звукової діяльності за типом звучання, зокрема, за силою голосу: *Лшов той голос приглушено, мов шепіт, але вона його розуміла* [7]; за дзвінкістю / глухістю: *Добре, – глухо, як з погребя, віддзався Джмелик* [5]; віддаленістю джерела звучання: *Йому причулися далекі, як відлуння, голоси, спів хору, урочисті слова відправи, і він пильно до того прислухався* [8]; тембром і характером вимови: *За хвилю він уже біг підтюпцем, важко бухаючи чобітьми, з грудей йому виривався сипкий віддих, як хрип, рот його був розкритий, а очі широко розплющені* [7] тощо;

3) «голос людини – звуки артефактів»: *Цей крик був – як зойк розбитого у порожньому місті скла: по тому застогнав, як стогнуть сходи під ногами заблуклих, – хотів жити!* [8], *То це ти, лайдаку, – зарипів він, як мажа, – замість робити десь шаландаєшся?! [5];*

4) «голос людини – звуки об'єкта неживої природи»: *Тоді й пошелестіли його слова, ніби він став деревом, а вітер заворушив його листя* [8];

5) «голос об'єкта фауни – голос людини»: *...Лерепели хававкали то там, то там, перекликаючись один з одним, як бадьористі, несплячі сторожі; одноманітно, безгавно, рипучо кричав десь в улоговині деркач* [5];

5) «голос об'єкта фауни – голос об'єкта фауни в іншій ситуації»: *Десь надсадно, як на заріз, ревіло теля, очевидно, загубивши матку* [5];

6) «голос об'єкта фауни – звук артефактів»: *«Тікілі-тіль! Цюрінь-цюрінь! Куль-вулькуль!» – щєбетала пташина, не надіючись собі лиха, коли Леон зближався. Тонкий, чистий спів щигля дзвенів у тихім воздуху, мов скло* [6];

7) «звук об'єкта неживої природи – звук об'єкта неживої природи»: *І згадується Дорошеві. Ніч. Мороз. Сніг. Глухий, як осипи з піщаних барханів, шум сосен* [5];

8) «звук об'єкта неживої природи – звук артефактів»: *І ото зимою, якраз на водохреца, коли лунко, як постріли, трищить від морозу лід, старі люди кажуть, що то розбійники ділять шапку і стугоняють головами об кригу, через те вона і трищить* [5];

9) «звук артефактів – звук артефактів»: *Ну, думали, пропала гармошка. А він висушив її, почаклував над нею, пошептав, помацав – і знову заспівала в його руках, як та сонілочка в пастушки рано-вранці на царині* [5];

10) «звук артефактів – абстрактні звукові явища»: *«Трінь-трінь, трінь-трінь!» – почулося в цей час і забриніло, відбилося від ташанських плес, заляскало, затанцювало, заграло, як музика: «Дід Інокеша клепає коси, – усміхнувся Тимко. – Ач, як розходився»* [5];

11) «звук артефактів – звук об'єкта неживої природи»: *А коли впорався і човен знову винесло на тихе, почув дзвіночки. Буцім хтось повісив їх над головою, і вони, ніжні й дзюркотливі, як та ж таки течія, забили йому голову солодким похлюпуванням* [7].

До другої групи належать порівняння, у яких звукова діяльність виступає кодом переосмислення не-звукових явищ. Вірогідність існування моделей «не звук – звук» і «звук – не звук» невисока, і це локалізує визначені моделі на маргінесах мовної діяльності, проте зрідка порівняння онтологічно незіставних явищ все ж зафіксовано в художній творчості.

Специфікою моделі «звук – не звук» є певні обмеження її об'єктивації. Реалізація моделі відбувається тільки в тих випадках, коли йдеться не про зіставлення цілісного звукового образу, як наприклад, голосу людини, голосу тварини тощо, а тільки при зіставленні якогось фрагменту цього образу або елемента ситуації. Під терміном «фрагмент звукового образу» маємо на увазі якісну характеристику звукового явища – висоту, дзвінкість, характеристику за кількістю учасників тощо. В аналізованих творах презентовано порівняльну характеристику звуків, власне, голосу людини, за способом вимови: – *То ти йдеш чи не йдеш? – озвалася з глибини птьми Явдоха, голос її був розтяглий, як напіврозтоплений клей карук, і солодково лінивий, ніби та птьма, що її покривала, була теплою водою, і вона в тій птьмі воді, ніжачись, купалася* [10], *Дивився у вічі святому Миколаєві, і швидкі, як іскри, слова, спалахували в моїй голові* [8], *Бов! – почув він раптом дзвінкий, наче задзвонило саме сонце в небі, звук* [8]; за силою звуку: *[Голос] Зовсім тихий, як порух змертвілих вуст, але вона почула його* [7]. Акцентуація тиші, вказівка на відсутність звуків природно дозволяє оперувати еталонами позазвукової сфери: *Глуха навколо безлюдь, тільки невгамовні жайворонки били в свої дзвінки, і тиша стояла первісна – тиша, як тканина блаватна* [7]; *Чоловіки тили з великих дзбанків, сидючи за дерев'яними столами серед майдану, і жінки, відриваючись одна по одній від гурту, як кішки, підкрадалися до них* [8]. Під елементом ситуації розуміємо виділення певного фрагмента звукового процесу, зокрема, швидкості розповсюдження результатів мовної діяльності: *Аж до найдалших*

хаток, до найтемніших закамарків доходили ті розмови, розбігалися на всі боки, мов огонь по сухій соломі [6]; прагматичного ефекту: *Господи, кождий голосок різав мя в саме серце, мов ніж острій... Я так і задубів з духом, приложеним до стіни [6], Аж нараз, вже над раном, роздався страшний крик в канцелярії, тільки на одну хвилиночку, – але крик той поразив мя, мов грім, уколів, мов жало гадини [6]* тощо.

Модель «не звук – звук» виявляє процеси індивідуального символічного сприйняття елементів світу і розширення можливостей типових закономірних векторів сприйняття шляхом уведення зіставно несумісних явищ, що належать до різних сфер знання: *Очі її – зорі в небі, а волосся її – ніч, у якій спить криниця, вуста її і журавель біля криниці – жах її, вуха її – крик пугача... [7], Вже виразно чув, як натужно вгинаються під ногами приступні – чоловік, котрий спускався, йшов так само нерівне, як дзвонив [8].*

Результати проведеної роботи дають підставу для кількох узагальнень: 1) звукові явища порівняно часто привертають увагу письменників як об'єкти порівнянь, тобто компоненти, що потребують конкретизації; 2) низька частота використання моделі «звук – не звук» свідчить про те, що поза межі звукових аналогій правобічні компоненти порівнянь не входять; 3) основою системи об'єктів звукових порівнянь є звуки, продюковані людиною; 4) окрім людського голосу, систему об'єктів порівняння експлікують (подаємо за спадом кількісного показника) голоси об'єктів фауни (тварин, птахів, комах), звуки об'єктів неживої природи, звуки артефактів; 5) матеріал засвідчує загальну антропоморфну спрямованість мовної творчості і мовної діяльності і тим способом, що голос людини корелює з найдовшою низкою звукових еталонів порівняння; 6) систему еталонів звукових порівнянь творять (подаємо за спадом кількісного показника) голоси людей, голоси об'єктів фауни, звуки неживої природи; звуки артефактів, абстрактні поняття; 7) типовою для аудіального зіставлення виявилась модель «голос людини – голос об'єкта фауни»; 8) у ролі функціонально значимого компонента творення порівняльного аудіального образу виступає характер ситуації.

Перспективи роботи вбачаємо в подальшому поглибленому аналізі окремих тематичних груп порівнянь української мови й у розвитку компаративного аспекту на рівні мови окремих письменників.

Література:

1. Багмут І. В. Лексико-семантичне поле звуконайменувань у сучасній українській літературній мові (склад, структура, парадигматика) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. В. Багмут. – К., 2011. – 18 с.
2. Левченко О. Українсько-російсько-білорусько-польський словник порівнянь / Олена Левченко. – Львів : Національний університет «Львівська політехніка», 2011. – 748 с.
3. Маковецька-Гудзь Ю. А. Семантичні типи українських художніх порівнянь / Ю. А. Маковецька-Гудзь // Мовні та концептуальні картини світу. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. – Вип. 26, Ч. 2. – С. 210–213.
4. М'яснянкін Л. І. Порівняння в ідіостилі М. О. Шолохова : функціонально-семантичний і прагматичний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Л. І. М'яснянкін. – Харків, 2002. – 18 с.
5. Тютюнник Г. М. Твори [Електронний ресурс] / Григорій Тютюнник. – К. : Молодь, 1984. – 326 с. – Режим доступу : <http://www.ukrclassic.com.ua/katalog/t/tutyunnik-grigir>.
6. Франко І. Я. Воа constrictor. Борислав сміється : повісті [Електронний ресурс] / Іван Якович Франко. – К. : Держлітвидав, 1961. – 319 с. – Режим доступу : http://xbooks.com.ua/ukrayinska_literatura/franko_ivan_yakovych/boryslav_smietsya.mp3.2593/?page=52.
7. Шевчук Валерій. Дім на горі [Електронний ресурс] / Валерій Шевчук. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 560 с. – Режим доступу : <http://ukrlib.com.ua/books/printout.php?id=97&bookid=0>.
8. Шевчук Валерій. Мор [Електронний ресурс] / Валерій Шевчук. Птахи з невидимого острова. – К. : Радянський письменник, 1990. – 476 с. – Режим доступу : <http://ukrlib.com.ua/books/printout.php?id=97&bookid=0>.
9. Шевчук Валерій. Сповідь [Електронний ресурс] / Валерій Шевчук. Птахи з невидимого острова. – К. : Радянський письменник, 1990. – 476 с. – Режим доступу : <http://ukrlib.com.ua/books/printout.php?id=97&bookid=0>.
10. Шевчук Валерій. Срібне молоко [Електронний ресурс] / Валерій Шевчук. – Л. : Кальварія, 2002. – 190 с. – Режим доступу : <http://ukrlib.com.ua/books/printout.php?id=97&bookid=0>.